

5. DESIDERATA PRO DALŠÍ ZKOUMÁNÍ POTENCIÁLNĚ DIGLOSNIÍCH ASPEKTŮ ČESKÉ JAZYKOVÉ SITUACE: JAZYKOVÝ MANAGEMENT A VÝCHODISKA MLUVČÍCH

5.1 Úvod

V kapitole 1 zaměřené na možnosti využití metod multidimenzionální analýzy (MDA) (Cvrček et al. 2018, 2020) poznamenáváme, že výsledky získané korpusovou analýzou představují nutně parciální pohled na fenomén hodnocení české jazykové situace jakožto potenciálně diglosní. Cílem této kapitoly je nabídnout některé (též parciální) doplňující perspektivy, které mohou obohatit další zkoumání. Využíváme přitom jednak přístup kvalitativní sociolingvistiky, zejména se zaměřením na oblast jazykového managementu, jednak (a to především v závěru kapitoly) výzkum jazykových projevů nerodilých mluvčích.

Přínos výzkumu k tématu vztahu diglosie a velkých dat (*big data*) spočívá hlavně v získání informací o jazykovém úzu (Homoláč & Nebeská 2000), který lze sledovat v korpusech specifických žánrů. Rozmanitost takto zpracovaných žánrů naštěstí roste a na základě dat v nich obsažených můžeme sledovat strukturální rozdíly mezi spisovnou češtinou a varietami rodilých mluvčích (tj. obecná čeština, ale též variety moravské a slezské), jakožto jevu, který je jedním z aspektů původního Fergusonova (1959) modelu diglosie, a ověřit tak existenci tohoto jevu v češtině. Aspekty uplatněné v tomto modelu (který je reprodukován např. Bermelem (2010: 6), srov. zde kap. 2) se vztahují jednak k jazykovým strukturám a jednak k tomu, jakým způsobem se uživatelé a instituce chovají směrem k jednotlivým jazykovým jevům i k celým varietám. Jinými slovy: některé aspekty diglosie jsou převážně tzv. „generovací“ a některé převážně tzv. „managementové“.

Teorie jazykového managementu (Jernudd & Neustupný 1987; Nekvapil 2000; Neustupný & Nekvapil 2003) totiž rozlišuje mezi tzv. generováním a tzv. managementem v komunikaci. Generováním se myslí produkce řeči, textu či jiného komunikačního prostředku. Manažování či management je pak metajazykové, resp. metakomunikační jednání, které může mít za následek změny ve výsledném textu či promluvě. Proces jazykového managementu nastává, když si jedinec (mluvčí, pisatel nebo redaktor) povšimne něčeho, co neodpovídá jeho představám o vhodnosti zvoleného prostředku pro danou komunikační situaci. V úplném managementovém procesu to mluvčí zhodnotí negativně, navrhne a implementuje řešení (např. se opraví použitím jiného, vhodnějšího prostředku). Ne všechny situace managementu (lze se dokonce domnívat, že ve skutečnosti jich je menšina) jsou takto dokončené: v řadě případů se nám

při produkci vlastního projevu nebo i při percepci projevů druhých něco nezdá, nebo dokonce vyloženě nelíbí, ale z různých důvodů další kroky k nápravě nepodnikáme.

Velká část jazykových dat, která máme v korpusech či jinde, se skládá z nějaké kombinace generování a managementu s tím, že poměr je určen žánrem či jinými faktory (např. těmi, které zkoumá MDA – viz kap. 1). U nepřipravených mluvených dat můžeme managementové procesy pozorovat snadněji než u psaných nebo u připravených mluvených dat. Naopak co se týče publikovaných psaných textů, nabízí se (těžko potvrditelná) hypotéza, že poměr managementu je u nich vyšší vzhledem k obvyklým postupům, jako jsou revize, editování, korektorské zásahy apod. Dostáváme se tím k důležitému rozdílu mezi úrovněmi jazykového managementu, označovanému jako jednoduchý a organizovaný management. Tzv. jednoduchý management se odehrává v rámci jedné probíhající interakce, nebo dokonce v rámci jediné repliky: např. když nerodilý mluvčí řekne „*jedu do Islandu*“, zastaví se a opraví se na „*jedu na Island*“; uvědomí si totiž, že Island je ostrov, a je zrovna ve společnosti, v níž považuje za důležité používat správnou morfologii (byť by byla první podoba pro mnoho posluchačů srozumitelná), aby zbytečně neupozornil na své jazykové nedostatky.

Ačkoliv uvažování o jednoduchém managementu vyvolává množství otázek, organizovaný management je nutně ještě komplexnější, i vzhledem k tomu, že překračuje úroveň jedné repliky nebo i jedné interakce. Pokud se například doklady konkrétního nevhodně zvoleného prostředku nahromadí a jsou opakovaně povšimnuty a hodnoceny, dochází k sumarizacím typu „rozmohl se nám tady takový nešvar“ – podle scény z filmu *Pelíšky*, kde učitelka při třídní schůzce upozorňuje na to, že děti používají ve škole nevhodně zvolený prostředek (konkrétní sprosté slovo), zároveň částečně manažuje jeho vlastní používání tím, že ho píše na tabuli dřív, než ho před rodiči vysloví. O problému a jeho opakovaném výskytu v různých interakcích se tedy explicitně mluví, a relevantní aktéři reprezentující příslušné společenské instituce (škola, rodina) přebírají zodpovědnost za řešení problému. I když se tento příklad týká jednoho slova, implicitně jde o širší princip: ve škole existují relativně jasně dané vhodné a nevhodné jazykové prostředky. Rozsah managementu může být dokonce ještě větší, a to tím, že se vztahuje ke konkrétně jmenovaným varietám, např. když se při hodině cizího jazyka příkazuje nepoužívat prostředky z jazyka mateřského, nebo nevhodná varianta, když se ve škole zakazuje dětem s odlišným mateřským jazykem používání prostředků z jejich jazyka.¹⁸¹

Výsledky procesů neustálého vzájemného ovlivňování jednoduchého a organizovaného jazykového managementu jsou vidět všude kolem nás, obzvlášť pracujeme-li s jazykem. Prototypickými příklady jsou jazyková politika a jazykové plánování na makroúrovni, hmatatelnějšími příklady kolem nás jsou pak třeba poskytování i využívání jazykového a komunikačního vzdělávání a poradenství, tvorba i používání kodifikačních materiálů, úprava a recepce textů, ale také dokumentace, popis a analýza jazyků (tj. lingvistický výzkum).

181 Ve škole může podobně dojít k zákazu používání nespisovných prostředků v kontextech, kde se přirozeně (tj. mimo školu) objevují, např. při středoškolském zadání typu „vyprávět příběh celý ve spisovné češtině“ (za tento příklad vděčíme Markusu Gigerovi).

5.2 Management a diglosie

Vztáhneme-li model jazykového managementu k diglosii, můžeme vyjít jak z Bermelových starších textů (2010, 2014), tak i z úvodních kapitol této knihy (viz 0.1 a 1.1), v nichž se popisuje vývoj bohemistických úvah o české jazykové situaci jakožto potenciálně diglosní. Devatero Fergusonových kritérií můžeme rozdělit na aspekty generování a aspekty managementu. Převážně generovací kritéria jsou zejména K7–9, týkající se podob gramatiky, lexika a fonologie; stručně řečeno: gramatika N je redukovanou verzí gramatiky V, lexikon obou útvarů obsahuje řadu významově blízkých výrazů pro označení běžných pojmů, které jsou specifické buď pro N, nebo pro V, kdežto fonologická soustava je pro oba útvary víceméně společná. Převážně managementová jsou kritéria K2, K4 a K5, která zohledňují prestiž (lidé hodnotí útvary V jako prestižnější), osvojení (útvary V je předmětem školní výuky) a standardizaci (útvary V se explicitně kodifikuje). Kritéria K1, K3 a K6 představují kombinaci generování a managementu: určitý útvary se hodí do určité situace, vysoká literatura se píše v útvaru V a jazyková situace je dlouhodobě stabilní. Texty v této knize se převážně zabývají kritériem K8 s přesahy do K7 a K9, do všech dalších spíše okrajově (s výjimkou kap. 4 o lexikografii). Ve zbytku tohoto textu se zaměříme na situace, které nějakým způsobem reflektují kritéria K1–2 a K4–5.

Některé Bermelovy aplikace Fergusonových kritérií totiž velice elegantně odkazují ke dvěma konkrétním fázím jazykového managementu, kterým říkáme „povšimnutí si“ a „hodnocení“. Např. při úvaze o prvním kritériu konstatuje: „Ve valné většině situací se rodilému mluvčímu prý tradičně hodí jen jeden útvary, a tomu tak je např. pro útvary V ve vědecké, odborné, technické, právní a administrativní literatuře, ve zpravodajství v novinách i v rozhlasu a v televizi, pro útvary N naopak v běžné neformální mluvené komunikaci, **kdežto volba ‚nesprávného‘ útvaru působí rozpaky či pocit nevhodnosti.**“ (Bermel 2010: 9 [zdůraznění TS]) Dále na s. 10–11 komentuje svou verzi Fergusonových slov: „V českých jazykových poměrech by bylo Fergusonovo ‚zesměšnění‘ (*ridicule*) příliš silnou emocií. Nevhodné užití může mít různé dopady. Buď je to faux pas, které **navodí u posluchačů či čtenářů pocit nepatřičnosti a trapnosti**, anebo se takové užití chápe jako záměrná stylistická hra, která má funkci referenční (odkazuje k nějakému jinému textu ve společném povědomí, tzv. intertextovost), funkci ironickou či funkci textové koheze (obrací pozornost na určitý jev).“ [zdůraznění TS]

Otázkou samozřejmě je, jak lze tato hodnocení typu „rozpaky“ či „pocit nevhodnosti“, resp. konání navazující na ně, zkoumat a detailně popsat, zejména s ohledem na to:

- 1) jaké jevy manažují běžní uživatelé;
- 2) jaké jevy manažují tzv. jazykoví profesionálové.

V další části představíme několik přístupů a dříve provedených pokusů.

5.3 Management v mluveném projevu

Jak už bylo naznačeno výše, nabízí model jazykového managementu možnost blíže zkoumat to, čemu Ferguson říká „volba ‚nesprávného‘ útvaru“. Již mnohokrát citovaným příkladem je mluvčí v televizních zprávách, jenž se opravuje.

(97) *MODERÁTOR: témata, o kterých bude dnes řeč, možná poznáte už podle jmen pánů, který- kteří přijali dnešní pozvání.* (Nekvapil 2000: 174)

Tento příklad ale představuje jakousi „zlatou rybku“ pro výzkumníka. Vyžadovaná varianta češtiny je zřejmá – v daném kontextu se explicitně předepisuje spisovná čeština (viz Kodex České televize¹⁸²). Je slyšet, že moderátor vyslovuje, resp. začne vyslovovat obecněčeskou morfologickou variantu koncovky. Okamžik povšimnutí si a hodnocení odchylky od normy lze určit na základě toho, že se při projevu poněkud zastaví. Následně se opraví na spisovnou variantu dané koncovky, což představuje akční plán a jeho implementaci.

Tento příklad pochází ze systematického pozorování, kde badatel na podobné události záměrně čeká, a jakmile je uslyší, okamžitě je zaznamenává. Z hlediska korpusových dat jsou však takové případy vzácné, ať už jde o velké elektronické korpusy nebo o korpusy menší, které vznikly v rámci studií jednotlivých badatelů.¹⁸³ Např. Wilson (2010) ve svém výzkumu o jazykové adaptaci studentů původem z Moravy v Praze nahrál 40 mluvčích v hovoru s rodilou mluvčí obecné češtiny. Zaznamenal četné případy promluv obsahujících prostředky z obecné češtiny, spisovné češtiny i regionálních variet, a to konzistentně a napříč respondenty. Také objevil různé příklady akomodace, kdy mluvčí opakoval variantu po předchozím mluvčím, i když daná varianta neodpovídala jeho idiolektu; a naopak četnější situace, kdy mluvčí opakoval slovo po předchozím mluvčím, ale se svou vlastní fonologií či morfologií. A konečně zaznamenal právě typ případů, které jsou pro managementové výzkumníky klíčové: kandidáty na sebeopravu z jedné varianty na druhou:

(98) *Rostá: ... sou tam **takový** sou tam **takové** problémy které ...*

*Rostá: ... v **tý** ... **té** nemocnici ...* (Wilson 2010: 162)

Uvedené příklady jsou obzvlášť metodologicky zajímavé, a to ze tří důvodů. Za prvé a primárně vidíme důkaz, že mluvčí Rostá považuje zvolené varianty za vhodné pro danou komunikační situaci, i když se jedná o neformální hovor s vrstevnicí. Zadruhé hned po primárním zjištění narážíme na limity jazykového zkoumání, protože o důvodech Rosťovy volby můžeme bohužel jen spekulovat: daná varianta spisovné češtiny pro něj mohla být běžným komunikačním prostředkem, ať by mluvil s kýmkoliv, anebo mohl mít pocit, že daný hovor má spíše formální charakter, případně mohly být dané jevy součástí jeho mateřské variety, která se zde překrývá se spisovnou češtinou. Jeho volba mohla tedy odkazovat k situaci nebo k (jazykové) identitě mluvčího. Jedním z návrhů řešení tohoto problému jsou tzv. následné rozhovory (Neustupný 1999; Sherman & Homoláč 2014), při kterých je mluvčí konfrontován se svou promluvou a požádán o reflexi. I když ani v tomto případě nezískáme obsah vědomí daného mluvčího v daném okamžiku, tj. proč se zrovna v daném momentě opravil, dostaneme informace o jeho uvažování o tom, co obvykle dělá a co považuje za všeobecně vhodné v určitých typech situací. Za-

182 <https://www.ceskatelevize.cz/vse-o-ct/kodex-ct/cl-9-jazykovy-projev/>

183 Nabízí se zde otázka, jestli sebeopravy opačným směrem, tj. ze spisovné češtiny na nespisovný útvar, lze vůbec zkoumat jiným způsobem než systematickým pozorováním (např. v internetových diskusích, kdy si uživatelé stěžují např. na to, že automatická oprava jim vnucuje spisovné varianty v textech, kde se nehodí). Jejich přítomnost v korpusu se samozřejmě nevylučuje, ale odhadujeme, že bude ještě vzácnější.

třetí se zde projevuje materiálová realita, tj. situace, kterou popisuje např. Wilson (2010: 162) v souvislosti s obdobnými informačně bohatými příklady, na nichž lze teoreticky sledovat management v mluveném projevu prostřednictvím oprav: tedy stav, kdy se na 34 hodin nahrávek vyskytne pouze 5 takovýchto příkladů, přičemž je možné je objevit jen díky tomu, že výzkumník všech 34 hodin manuálně projde. Jak ale získat takovéto příklady ve větším objemu?

Bylo by samozřejmě vhodné uvažovat o rozšíření korpusových dat, v nichž by se takové příklady častěji vyskytly (např. přidáním dalšího materiálu z formálních situací či všeobecně z různorodějších situací) a daly by se vyhledat, a tím zlepšit možnosti pro kvalitativní korpusový výzkum (srov. Baker & Levon 2015).¹⁸⁴ Při využití stávajících korpusových možností je třeba uvažovat hlavně o několika otázkách: 1) jaké korpusy využít, 2) jaké jevy sledovat a 3) jaké dotazy klást.

Sondy do korpusů řady ORAL a ORTOFON nejsou tak plodné, neboť tyto korpusy obsahují vesměs neformální rozhovory. Jedná se totiž o kontexty zaznamenávající tzv. „běžné dorozumívání“ (Homoláč & Mrázková 2014). Volba útvaru je v nich mnohem méně sankcionovatelná (a tím pádem manažována) než při komunikačních situacích realizujících tzv. „vyšší komunikační cíle“ (Homoláč & Mrázková 2014), např. v projevech televizních hlasatelů zpráv. Autoři tuto skutečnost komentují následovně: „Mluvčí mají povědomost o tom, že užívání jazyka v těchto oblastech je nějak regulováno jazykovědci, že existuje autorita, k níž je možné se ve sporných případech odvolat (kodifikační příručky, jazyková poradna). Samo toto vědomí je přitom zřejmě důležitější než to, nakolik uživatelé tyto příručky znají a zda se jimi opravdu řídí.“ (Homoláč & Mrázková 2014: 14)

Jako lépe využitelné se nabízejí specializované korpusy, kde dochází k promluvám tzv. normových autorit nebo tzv. modelových mluvčích (Dovalil 2006, na základě modelu sociálních sil viz Ammon 2003). **Normové autority** jsou ty, které mají v popisu práce opravovat nebo hodnotit jazykový projev jiných mluvčích. Prototypickými příklady jsou učitelé, korektoři a redaktoři v různých institucích. Jelikož korektoři a redaktoři neprovádějí opravy přímo při realizaci textů, ale předtím a potom (viz rozbor níže), v korpusech je nenajdeme. Naopak u učitelů, jejichž promluvy se objevují například v korpusu vyučovacích hodin SCHOLA2010 (Šebesta et al. 2010), je teoretický předpoklad, že se budou přinejmenším v hodinách češtiny snažit u žáků podporovat povědomí o spisovnosti, ne-li trvat na užívání spisovných variant.

V tomto korpusu se objevilo několik dokladů opravy ze strany učitele – vyskytují se při vyšší úrovni managementu, tj. když učitel vysvětluje žákům, jak se má něco psát či říkat. Z těchto dokladů je vidět, že management probíhá kolaborativně a že pozici učitele jakožto normové autority lze pozorovat na základě jeho potvrzování správné varianty pro daný kontext.

(99) *Učitel: teď to bude trošku krkolomné, takže si pište. polystyrenu, jaké i se píše polystyren?*

Žák 1: tvrdý.

Žák 2: tvrdé.

Učitel: tvrdé. takže polystyrenu. (hluk) polyesteru. to sou ty kuličky. (SCHOLA2010)

184 Zde stojí za zmínku též projekty, ve kterých se stejný korpus zkoumá vícero způsoby, např. v rámci projektu „Instituce v životních příbězích. Víceúrovňová srovnávací analýza biografických vyprávění tří skupin aktérů české společnosti 2. poloviny 20. století“ byl korpus Orální historie (Příběhy) podroben mimo jiné analýze lexikálně korpusové (Cvrček et al. 2011) a narativní (Hájek, Havlík & Nekvapil 2012, 2014).

V tomto příkladu jde nejspíš buď výhradně o vysvětlení psaní cizích slov, nebo o přednášku na jiné téma, kde se učitel orientuje na to, že si žáci dělají písemné poznámky. Nabízí se interpretace, že jeden žák i učitel explicitně opravují dalšího žáka. Pravděpodobnější je ale to, že učitel buď provádí tzv. zapuštěnou opravu (Jefferson 1987), kdy uvádí správný tvar v rámci další repliky, nebo že prostě vyslovuje spisovnou variantu, což by udělal stejně, nehledě na nutnost opravy. Každopádně má „poslední slovo“ ohledně správné varianty učitel.

V dalších ukázkách se najdou i příklady oprav lexikálních prostředků:

(100) Učitel: ...kdo chce psa bít, hůl si vždycky najde.

Žák 1: třeba si najde to, ten **průser**, co von udělal.

Učitel: no, to není, Marku, ono. (mluví více žáků najednou) kdo někdo....

Žák 2: a navíc je to nespisovný.

Učitel: no, je to nespisovně. Kuba, výborně.

Žák 1: je to **průšvih**.

Učitel: no, Danieli, ale ty se máš taky hlásit do toho... (SCHOLA2010)

V příkladu (100) komentuje učitel odpověď žáka jako nesprávnou (*no, to není, Marku, ono.*). Další žák si povšimne nevhodnosti volby slova *průser* a hodnotí ji (*a navíc je to nespisovný*), což učitel potvrzuje (*no, je to nespisovně*). K opravě dochází na základě dotazu na další žáky, z nichž jeden zvolí vhodnou variantu. Diskuse pak plynule pokračuje.

Další příklady sugerují možnost označit je za management, ale i jiné možnosti.

(101) Učitel: ...sou savci.

Žák 1: savci, savci.

Učitel: Vojto, co je typické?

Žák 1: **snášež živý mlád'ata. snášež.**

Učitel: **snáší živá mlád'ata.** Katko, rodí živá mlád'ata.

Žák 2: pijou mateřské mléko. a hlavně ta mlád'ata...

Žák 1: ...sajou **mlíko**.

Učitel: ...sajou mateřské **mléko**. prosím vás, používejte, pšt, použijte výraz mateřské mléko. protože mléko tady z hypermarketu to může pít aj, já nevím, užovka. jo? dobře... (SCHOLA2010)

(102) Učitel: ...ale v této sbírce vlastně Neruda našel **takový**, nějaký **takové** souznění“ (SCHOLA2010)

V příkladu (101) vidíme podobně interpretačně problémový jev jako v příkladu (99). Žák vyslovuje dvě nespisovné¹⁸⁵ varianty: sjednocení slovesných paradigmat (*snášež*) a neutralizace rodu u množného čísla přídavných jmen (*živý mlád'ata*) a učitel po něm opakuje se spisovnými variantami (*snáší živá mlád'ata*). Poté, co dojde k dalšímu jmenování vlastností savců, učitel opět zasahuje a opravuje žákovo *mlíko* na *mateřské mléko*. Zajímavé je, že spisovnost tvaru není ve středu pozornosti učitele, jehož explicitní následující komentář se spíš zaměřuje na otázku terminologické platnosti (*prosím vás, používejte, pšt, použijte výraz mateřské mléko*). Dále u příkladu (102), kde se učitel sám opravuje, nevíme, zda jde o opravu z obecné češtiny na spisovnou, nebo podle rodu násle-

185 Nahrávka pochází z Moravy, což potvrzuje mj. i to, že učitel používá regionální výraz *aj*.

dujícího podstatného jména. Každopádně vidíme, jak může fungovat působení normových autorit v akci.

Modeloví mluvčí a pisatelé jsou pak ti, jejichž projev má sloužit jako vzor pro další uživatele a má být zcela srozumitelný a kultivovaný. Když v tomto rámci odhlédneme od písemných textů, kde, jak je uvedeno výše, opravy nejsou vidět, nabízejí se projevy v médiích nebo ve formálních situacích, jako jsou veřejné přednášky. Za zdroj dat zde může sloužit korpus ORATOR (Kopřivová et al. 2019, 2020, obsahující předem připravené monology, zejména z akademické sféry (převážně přednášky, ale i jiné formální projevy jako přípitky, projevy při vernisáži či křtu apod.).¹⁸⁶ Dalšími kandidáty jsou korpus ParlCorp (Berrocal & Berrocal 2021) či dvojice korpusů vzniklých v Ústavu pro jazyk český AV ČR: MONOLOG¹⁸⁷ (2016) a DIALOG¹⁸⁸ (2020). První z uvedených zdrojů obsahuje projev v Poslanecké sněmovně ČR, druhý projevy profesionálních mluvčích veřejnoprávního rozhlasu a třetí projevy různých mluvčích v televizních debatách. V korpusu DIALOG již našla mnoho příkladů managementu Čmejrková (2011b).

Pro účely vyhledávání jevů jazykového managementu v korpusech zmíněných v předchozím odstavci jsme zvažovali využití M datasetu (viz kap. 3.2). V něm jsou však zachyceny spíše příklady tzv. *indikátorů* nebo *ukazatelů*, méně už *stereotypy* (Labov 1972, Nekvapil 2017), přičemž tyto tři kategorie se od sebe liší mírou uvědomovanosti.¹⁸⁹ Jako **indikátory** označujeme proměnné, kterých jsou si laičtí mluvčí i posluchači nejméně vědomi a jejichž odhalení zpravidla vyžaduje odbornou kompetenci. Příkladem může být výslovnost určitých fonémů, která je společná lidem z určité oblasti, aniž by si toho byli vědomi. **Ukazatele** jsou proměnné, jež lze snadno i laicky spojit s určitým např. sociodemografickým nebo geografickým rysem, např. když je anglický mluvčí považován za Američana, a ne za Brita, na základě užívání slova *elevator* místo slova *lift* pro ‚výťah‘. **Stereotypy** jsou dokonce natolik uvědomované, že se třeba používají k napodobování mluvčích z určitých skupin, viz např. proměnné využití v textech blogera Ostravak Ostravski (který je explicitně zahrnuje i do své předzdvíčky). V určitém smyslu by se dalo říct, že většina kapitol této knihy popisuje indikátory ve zkoumaných datech, a v menší míře ukazatele a stereotypy.

Pro lexikální srovnání se navíc jako problematické jeví i to, že frekventovaná slova v neformálních mluvených projevech nemusí mít ve formálních projevech a psaných textech významové ekvivalenty. Lze proto lépe a snáze najít sebeopravy u morfologických jevů.

Obtížným úkolem je nicméně i vytvoření samotných korpusových dotazů tak, aby dokázaly efektivně vyhledat potenciální příklady managementu. Na první pohled se nabízí hledání prostřednictvím jakýchsi „managementových výrazů“, tj. slov jako *tedy*, *teda*, *pardon*, *promiň* apod., pomocí slov nedořečených, která

186 Bližší informace na <https://wiki.korpus.cz/doku.php/:cnk:orator>.

187 <https://ujc.avcr.cz/elektronicke-slovníky-a-zdroje/Korpus-MONOLOG.html>

188 https://ujc.avcr.cz/elektronicke-slovníky-a-zdroje/Korpus_DIALOG.html

189 Podobné příklady managementu českého pravopisu našli Sherman[ová] & Švelch (2015) při výzkumu facebookových stránek tzv. *Grammar Nazis*, kde uživatelé uvádějí příklady chyb v psaném jazyce. Nejzastoupenější doklady byly např. měkké a tvrdé *i* nebo tvary *mně/mě/mne*, které zde fungují jako stereotypy špatného českého pravopisu. Povšimnutí si volby nevhodného útvary bylo vzácné a obecná čeština byla hodnocena jako vhodná pro internetovou komunikaci, je-li psána v souladu s domnělou pravopisnou normou, kterou lze pro OC v zásadě odvodit z *Pravidel českého pravopisu*, ale s konzistentním a systematickým způsobem reprezentace jevů, které se v něm nenacházejí, např. úžení, diftongizace či protetické *v-*.

se někdy vyskytují v rámci sebeoprav,¹⁹⁰ nebo pomocí konkrétních hodnotících výrazů jako např. *nespisovný*. Jednoduché sondy do mluvených korpusů však zatím produkují výsledky velmi podobné Wilsonovým, což vypovídá hlavně o značném množství dat a o velké rozrůzněnosti komunikačních situací, které je nutno pro takováto zjištění nashromáždit a prozkoumat. Např. výsledkem vyhledávání výrazu *promiňte* v korpus ORATOR v2 jsou téměř výhradně věcné opravy. Jedinou výjimkou je následující vzácný nález:

(103) *tak je jim to je všechno houby platné může říkat že to je krásný že to je důležitý .. pardon já mluvím velmi nespisovně .. že to je krásné důležité zajímavé.* (ORATOR v2)

Mluví zde produkuje příklad úžení u koncovek dvou přídavných jmen, načež explicitně komentuje nevhodně zvolený prostředek a označuje ho za nespisovný.

Další možností je vycházet z obecněčeských morfologických ukazatelů a stereotypů a vyhledat příklady, kde slovo s koncovkou náležící k jednomu útvaru je následováno tímž slovem s koncovkou patřící k druhému. Při dotazu na překnutí sebeopravy:¹⁹¹

(104) *což je opět jeden z nálezu ktorej který asi . v muzeu nevypadá příliš atraktivně ale pro nás* (ORATOR v2)

(105) *druhej . druhý příběh vypráví o .. jiném mnichovi který měl zase službu na pastvě* (ORATOR v2)

Zatímco u diftongizace můžeme označit dané příklady za diglosně managementové, u jiných jevů, jako je např. úžení, není jasné, zda se jedná o opravu z nespisovné na spisovnou variantu (což je tady nejpravděpodobnější), nebo o opravu jinou.

(106) *kteřé netvo* netvoří .. jakési solidní nádory ale jsou to jednotlivý .. jednotlivé cirkulující nádorové buňky* (ORATOR v2)

Co se týče využití korpusů pro vyhledávání jevů jazykového managementu, můžeme tedy konstatovat, že je zde dozajista prostor pro rozšíření, ale vzhledem k (ne)četnosti použitelných příkladů by se takové rozšíření muselo zaměřit na situace zachycující realizaci „vyššího komunikačního cíle“ (Homoláč & Mrázková 2014) nebo přípravu na ni. Vzhledem k tomu, že viditelný management v interakci probíhá spíše u ukazatelů a stereotypů než u indikátorů a spíše u jevů morfologických než lexikálních, je navíc potřeba zapojit i další metody. Nabízí se např. metoda systematického sebepozorování (Rodriguez & Ryave 2002; Jílková 2015), případně systematického pozorování ostatních, při němž badatel instruuje účastníky výzkumu, aby si zaznamenávali veškeré opravy, a to včetně sociolingvistického kontextu, tj. kdo komu co opravil, v jaké situaci a za jakým zdánlivým účelem.

190 O této možnosti se mezi výzkumníky jazykového managementu diskutuje delší dobu, jsem vděčná za hovory o ní s Neilem Bernelem, Jiřím Homoláčem a Kamilou Mrázkovou.

191 Za pomoc s dotazy vděčíme Davidu Lukešovi.

5.4 Organizovaný management vyvolaný výzkumníky

Jako doplňky k analýze oprav mohou fungovat i další metody využívající různé roviny organizovaného managementu. Např. Benešová (2013) pořídila nahrávky přednášek na Filozofické fakultě Univerzity Karlovy s cílem prověřit, jestli se jedná o další kontext, v němž se mluvčí opravují tak, že použité obecněčeské jevy nahrazují jevy spisovné češtiny. Zohledňovala při tom i míru připravenosti a rozsah přednášky. Po nahrávkách provedla jednak výše zmíněné následné rozhovory s přednášejícími, jednak rozhovory s jejich posluchači. Management mluvčích popisuje na základě toho, jaké jsou všeobecné tendence u jednotlivých přednášejících (označených v př. 107–110 kombinací písmene V a číslice). Za příklady mohou posloužit následující citáty (týkající se rozhovorů s přednášejícími):

- (107) *V prvním vybraném úseku byly obsaženy všechny tři proměnné, tedy protetické v-, úžení é>í/ý a diftongizace ý>ej. V1 si ani jednoho z nich nepovšimnul ani po třetím přehrání úseku. Když jsem se V1 zeptala, co si myslí o užití protetického v- v této konkrétní realizaci, odpověděl, že ho daná proměnná při poslechu neruší a nevadí mu.* (Benešová 2013: 37)
- (108) *Po přehrání prvního úseku 15 V2 okamžitě zareagoval na proměnnou úžení é>í/ý, která mu vadí a které si dle vlastního tvrzení všimá hodně, daný jev tedy vnímá negativně. Reflektuje tuto proměnnou, ale hlavně když se slyší na nahrávce (mojí i jiné), a tvrdí, že opravovat tento jev v řeči nemá smysl, neboť když už ho řekne, tak už je to pryč jedno.* (Benešová 2013: 40)
- (109) *Zároveň poznamenal, že si je vědom toho, že má sklon užívat obecnou češtinu, ale nehodnotí to negativně. Obecnou češtinu používá V6 z toho důvodu, že je mu přirozená, nedovede si dnes už představit, že by používal spisovnou češtinu, a to z několika důvodů. Za prvé uvedl, že užívání OČ je pro něj součástí jeho osobnosti, za druhé je to určitá strategie, kdy OČ používá jako kód, kterým je schopný vyjádřit své myšlenky srozumitelně a přijatelně širšímu kruhu posluchačů, za třetí pak podle V6 spisovný kód vyvolává v posluchačích dojem chladu a akademického odstupu. Uvádí příklad, že v personalistické praxi, v níž se pohybuje, člověk, který používá příliš složité jazyk a důsledně mluví spisovně, působí jako odtržený od reality.* (Benešová 2013: 56)
- (110) *Ve chvíli, kdy během následného interview pochopil, že se mi jedná o obecnou češtinu, vyjádřil názor, že raději používá spisovnou češtinu, protože se mu více líbí (míněno esteticky) a zároveň SČ pro něj představuje v některých případech přesnější vyjadřovací prostředek. OČ vyučujících podle V7 navozuje laciné podbízení se mladší generaci a on je toho dojmů, že studenti nechtějí mít z vyučujících další vrstevníky, kteří mluví OČ.* (Benešová 2013: 59)

Z těchto příkladů je patrné, že daná metoda vyvolává jiné informace o managementu, než lze získat z pouhých nahrávek sebeoprav. Účastníci se vyjadřují jednak ke konkrétním výskytům daných proměnných ve vlastním projevu, jednak k používání spisovné a obecné češtiny celkově a v žánrových souvislostech. Data mají tím pádem podobu tzv. managementových shrnutí (Sherman & Homoláč 2014), při kterých mluvčí sám popisuje průběh managementu a skutečnost, že jde o opakující se tendenci spojenou s určitou strategií (např.

záměrná volba obecné nebo spisovné češtiny pro přednášku v př. 109 a 110). Jinak k tomu, čemu Benešová říká „manažování typu ‚problém – jeho okamžitá následná oprava“ (2013: 72), tj. oprava z OČ na SC, došlo jen ve čtyřech případech během devíti humanitně zaměřených vysokoškolských přednášek.

Mrázková (2018) použila metodu moderovaných diskusních skupin (*focus groups*, viz Kaderka 2006) k tomu, aby zkoumala, jak diváci hodnotí spisovnost televizních projevů. Organizovala skupiny v Praze a v Ostravě a zjistila, že účastníci, jejichž rodná varieta nebyla OČ (víceméně ti z ostravských skupin), měli větší tendenci obecněčeské jevy v těchto projevech hodnotit negativně. Negativní hodnocení měla podobu managementu jednotlivých prostředků v konkrétním projevu i výše zmíněných managementových shrnutích:

(111) *JL: ... ten Michal Prokop, protože vede tu debatu, tak on by měl být jazykově víc češtější než, on řekl s takovýma názoroma, že jo a to není slangový výraz, to je vyloženě nesprávná čeština* (Mrázková 2018: 336)

(112) *RP: ... ale: to: když de do tý politiky, to se neslučuje, a mě naopak vadilo, že všechno končil na ej, ej, ej* (Mrázková 2018: 336, zdůraznění TS)

V obou příkladech vidíme opět spojení určitého útvaru s konkrétní komunikační situací, resp. s konkrétní účastnickou rolí v ní. První příklad je citací moderátora výrazu s jeho hodnocením ve vztahu k roli v pořadu – moderátor (na rozdíl třeba od hostů) by měl mluvit spisovně, M. Prokop tak v daném momentu nečiní. Druhý příklad je zas shrnutím jednoho jevu (diftongizace), který posluchač opakovaně slyší a opakovaně hodnotí jako nevhodný pro projev politiků.

5.5 Organizovaný management v médiích

Jsou ovšem situace, v nichž se používání spisovné češtiny výslovně předepisuje a kde posluchači negativně reagují na jeho absenci. V České televizi existuje již zmíněný kodex, který představuje jednu úroveň managementu; další dvě úrovně tvoří jazykoví redaktorů a pravidelné hodnocení mluveného projevu ze strany Ústavu pro jazyk český.¹⁹² Vyjádření ÚJČ ke spisovnosti projevu televizních redaktorů má víceméně charakter povšimnutí si a hodnocení. V hodnocení pořadu Polopate z roku 2015 na s. 15 např. o moderátorovi uvádějí:

(113) *V promluvách střídá češtinu spisovnou a obecnou. Spisovnou češtinu užívá v úvodním a závěrečném slově a v textech uvádějících reportáže, tedy v promluvách zjevně předem připravených... Tvarosloví obecné češtiny hojně užívá v rozhovorech s pozvanými odborníky, namátkou např.: velkéj sadař, stinný místo, ňákej význam, s barvama... Občas se v moderátorově řeči objeví výrazy z nižší stylové vrstvy: Jak do týhle bledule dostat ten šmrnc?... Jak nejdýl?* (Havlík et al. 2015)

Tento druh managementu je pro výzkumníky výhodný v tom, že díky expertize jazykových manažerů do analýzy vstupují i indikátory, tj. kromě stereotypizovaných fonologických a morfologických jevů obecné češtiny se objevují i další výslovnostní a intonační jevy spolu s jevy lexikálními.

192 <https://www.ceskatelevize.cz/vse-o-ct/press/analyza-a-hodnoceni-jazykove-urovne-vybranych-poradu/>

Management probíhá rovněž ze strany televizních diváků. Petr Vybíral, jako jeden z redaktorů ČT, reflektoval v odborné publikaci zpětnou vazbu, kterou dostával od diváků v roce 2008 a vysvětloval jejich povšimnutí si a hodnocení v následujícím managementovém shrnutí:

(114) *Nejčastěji uváděnými výtkami jsou slova: komunisti, sociální demokrati, fotbalisti, hokejisti, cyklisti. Tyto tvary jsou hodnoceny jako nespisovné, neutlivé, zbrklé, pražské.* (Vybíral 2008: 81)

Další typ organizovaného managementu, při němž dochází k úpravě obecné češtiny na spisovnou, popisuje Čmejrková (2011a: 290). Obecná čeština podle ní totiž často bývá varietou, kterou hosté volí při delších televizních rozhovorech s cílem působit neformálně a autenticky. Když však dochází ke znovuzveřejnění daného rozhovoru v podobě kapitoly knihy, upravují se repliky hosta na spisovnou češtinu, která je typická pro psaný projev.¹⁹³ Zajímavé je přitom sledovat, které jevy si editoři pro úpravu volí. Při analýze tohoto procesu u televizního rozhovoru moderátora Marka Ebena s hercem Vladimírem Pucholdem v pořadu *Na plovárně* Čmejrková zaznamenala například úpravy následujících jevů: protické *v-* (*vopravdu* > *opravdu*), diftongizace (*těžkej* > *těžký*). Tyto úpravy však nebyly provedeny ve všech případech, a to z důvodu „zautentičtění“ rozhovoru, např. při citacích jiných mluvčích (*ten Pucholt byl chytrej*), což odpovídá Bermelově úvaze výše (5.2), že se „takové užití chápe jako záměrná stylistická hra“.

Potíže při zkoumání jazykového managementu diglosních aspektů v českých médiích souvisí s žánrovými proměnami. Je třeba si přiznat, že výše zmíněné sondy se zabývají vesměs situacemi, kde by volba variety měla být víceméně jasná, a to i v případech, kdy se útvary běžně střídají. Řada autorů (ale i běžný uživatel češtiny školený v rozdílech mezi útvary) si již povšimla, že dochází k míšení prvků z obou variet, a to tak, že nespisovné prvky se stále více prosazují v dříve výhradně spisovných doménách. Čmejrková (2008: 83) o mediální mluvě uvádí: „Tendence ke konverzacionalizaci má za následek, že do oblastí, jež byly dříve považovány za doménu vyššího jazykového standardu, proniká čím dál častěji spolu s neformálností i nespisovnost, buď v podobě ‚čistě‘ nespisovnosti, anebo v podobě střídání a míšení kódů.“ Bermel se tímto jevem v beletrii zabýval už v r. 2001; později (2010: 18) píše o nárůstu přechodových a problematických jazykových situací, které specifikuje takto: „V rostoucím počtu komunikačních situací uživatelé češtiny dnes buď kombinují prvky obou útvarů tak, aby situace měla charakter hybridní, anebo volí prvky v souladu s jinými funkčními dimenzemi, než je při diglosii obvyklé.“ (Bermel 2010: 27) O dvanáct let později opakuje a dál upřesňuje tento postřeh ve své kapitole v této knize (viz kap. 2). Domníváme se, že v současnosti se jedná o značnou část komunikačních situací.

5.6 Čeština jako cizí jazyk

Pokud bychom označili českojazyčnou situaci za diglosní, musíme předpokládat častokrát zmiňovanou podmínku, že útvar N funguje jako mateřština pro členy společnosti, kdežto V se učí teprve ve škole. Je tudíž užitečné uvažovat o skupině mluvčích, kteří danou situaci prožívají chronologicky opačně, tedy

193 Další analýzy převodu novinářských rozhovorů do knižní podoby viz Jílková 2006.

o cizincích. Právě u nich lze v mnoha případech předpokládat, že se nejdřív učí spisovnou češtinu v kurzech (tj. ekvivalentu školy pro rodilé mluvčí) a teprve poté si osvojí další variety v neškolních prostředích. Často řešeným problémem je přitom otázka norem při výuce češtiny pro cizince (srov. např. Šichová 2017). Při pohledu do učebnic pro začátečnický nacházíme dominanci spisovné češtiny (jednou ze známých výjimek, a to i podle názvu učebnice, je *Colloquial Czech* (Naughton 2015 a dřívější edice), viz také poněkud starší přehled u Bermele 1999).

Znovu se zde musíme vrátit k fázím povšimnutí si a hodnocení v rámci jazykového managementu. Kestřánková (2016) si například klade otázku, do jaké míry je žádoucí zaměřit se na obecnou češtinu při formální výuce cizinců. Na základě hodnocení učebnic i vlastní praxe formuluje doporučení pro učitele k managementu „ideálního“ postupného osvojení obecné češtiny. I když doporučuje informaci o české jazykové situaci a případné představení některých běžných rysů OČ již od samotného začátku, reálné užívání OČ či jiných variet by podle ní mělo přijít spíše přirozeně, nejspíše při výuce nadprahových úrovní.¹⁹⁴ Na s. 80 píše: „Nespisovnosti by se ve výuce začátečnicků mělo dát více prostoru v případech, kdy cizinec ve výuce využívá zkušeností nabytých v neformálních komunikačních situacích s rodilými mluvčími a nespisovné prostředky sám v promluvě aplikuje **nebo se na ně učitele dotazuje.**“ (zdůraznění TS)¹⁹⁵ Jinými slovy: management osvojování OČ by měl začít od uživatelů samotných. Kestřánková dále představuje uvedení do využívání OČ v rámci divadelních scének, při nichž by mělo dojít k následujícím managementovým procesům. „Vytvoří-li se během rolové hry komunikační situace, v níž se nespisovnost vyskytuje, učitel během reflexe produkovaný dialog analyzuje – **proběhne detekce nespisovného jevu, vyhodnocení jeho kontextuální vhodnosti a jeho spisovné nahrazení.**“ (Kestřánková 2016: 8, zdůraznění TS).

Tato metoda pochopitelně počítá s ideální podobou, osvojování češtiny nerodilými mluvčími (obzvlášť u mluvčích češtině blízkých jazyků) však často probíhá buď výlučně, nebo většinou mimo jazykovou třídu (uvažujeme-li o mluvčích, kteří pracují v dělnických profesích nebo téměř výhradně v etnicky homogenních skupinách). Pokud dospělí uživatelé češtiny jako cizího jazyka spisovnou češtinu nepotřebují z ekonomických či praktických důvodů, plní funkci tzv. „záchytného bodu“ (Kestřánková 2016: 26), který zajišťuje úspěšnou komunikaci a funguje jako *lingua franca*. Je sice pravda, že v některých situacích může použití spisovné češtiny vyvolat povšimnutí si u konverzačních partnerů, příp. i explicitní hodnocení (kladné i záporné), ale tyto situace jsou zřídka. Příklad procesu vnímání u cizinců můžeme sledovat např. u amerických mormonských misionářů, kteří celý den na veřejnosti mluví s lidmi a při pokročilé znalosti češtiny si povšimnou existence různých forem a znejistí ohledně toho, který z tvarů v kterých situacích zvolit (viz Sherman 2005).

194 Úroveň nad tzv. prahovou úrovní B1 podle Společného evropského referenčního rámce pro jazyky (SERR), která je rovněž úrovní vyžadovanou v současnosti pro získání českého občanství.

195 Tento jev je možné spatřit např. v nadpisu článku ukrajinského studenta češtiny působícího v Brně na začátku rusko-ukrajinského konfliktu (2022), který zní: „Překvapilo mě, že se ani nesnažíte mluvit spisovně, přiznává ukrajinista“. (https://www.idnes.cz/zpravy/domaci/cestina-ukrajinstina-uceni-vyuka-oleksandr-stukalo.A220316_122702_domaci_vlc)

Ovšemže je zapotřebí uvědomit si, že postoje ke spisovnosti si nerodilí mluvčí přinášejí ze svých výchozích jazykových situací, které se mohou významně lišit, např. postoj ke spisovnosti je ve východoslovanském prostoru zásadně jiný než v Česku.

Z pohledu češtiny jako cizího jazyka je tedy vzhledem k varietám češtiny potřeba zkoumat a důkladně popsat:

- 1) s jakými jevy OČ či jiných nespisovných variet přicházejí studenti do jazykových tříd;
- 2) procesy „odhalování“ a „nápravy“ nevhodných slov, tvarů apod. při interakci, kdy dochází ke cvičení funkční diference češtiny pro cizince;
- 3) jaké jevy jsou explicitně manažovány při běžném hovoru nerodilého mluvčího, např. kdy je spisovný tvar považován za nevhodný.

5.7 Závěr

Vraťme se znovu k otázce, která již léta motivuje studie o češtině a která přispěla i ke vzniku této knihy: je vhodné použít model diglosie pro popis české jazykové situace (ať už jí budeme říkat diglosní, post-diglosní, semi-diglosní apod.) – a pokud ano, co nám k tomu poskytují již existující výzkumy a sběry dat?

Předchozí kapitoly demonstrují strukturální rozdíly mezi mluvenou (převážně obecnou) a psanou češtinou. Tato kapitola pomocí příkladů z jazykového managementu indikuje, že:

- 1) uživatelé češtiny u vybraných jevů volí útvar podle situací a manažují svůj projev i projev jiných mluvčích, usoudí-li, že prostředek z daného útvaru byl špatně zvolen (K1);
- 2) spisovná čeština je považována za prestižní, což dokládá management projevů modelových mluvčích: televizních moderátorů a politiků (K2);
- 3) spisovná čeština se deklaruje nejen jako předmět školní výuky, ale je reálně tematizována v jednotlivých interakcích mezi učiteli a žáky a je dále předmětem organizovaného managementu ze strany učitelů češtiny (K4);¹⁹⁶
- 4) spisovná čeština se kodifikuje, uživatelé navíc reflektují existenci kodifikace a kodifikační aktéry a instituce (K5).

Co se týče otázky stability situace (K3), je potřeba přihlížet jednak k vývoji frekvence variant na různých rovinách, jednak ke vnímání samotných mluvčích a k jejich konkrétním projevům v kontextu. Vzhledem k tomu, že v současnosti dochází k míšení prostředků v rostoucím počtu situacích, např. v médiích, při vysokoškolské výuce apod. (nemluvě o komunikaci na internetu, kde dochází k systematickému míšení prostředků z více útvarů), je potřeba tyto jevy důkladně popsat.

Přístupy prezentované v této kapitole se v mnohém diametrálně liší od těch z kapitol předchozích. Využití velkých dat umožňuje zaměření na konkrétní jev či jevy (tzv. *language-centered approach*) a získání představy o jeho úzu, chybí nám však pohled samotných mluvčích. Výše uvedené kvalitativní metody jsou závislé na tom, které jevy považují uživatelé jazyka za problémové (*speaker-*

196 Přínosná by v tomto ohledu byla analýza interakce ze třídy např. podle Kestránkové (2016).

-centered approach), ať už ve vlastním projevu (viz příklady sebeopráv nebo zpětného hodnocení při poslechnutí vlastní přednášky), nebo v projevu druhých (příklady od televizních diváků, posluchačů apod.). Nedostatkem tohoto kvalitativního přístupu je, že získáme informace spíše o ukazatelích a stereotypech než o indikátorech a velké množství jazykových prostředků zůstane nepovšimnuto. Kombinací obou typů přístupů je však možné držet krok s vývojem sociolingvistické situace češtiny, ať ji budeme považovat za diglosní, či nikoliv.